

*Муаллиф: Зоҳиджон Исломов,
филология фанлари доктори, профессор.*

Маънавий меросимиз дурдоналарининг каттагина қисмини ислом маданияти ва манбашунослиги обидалари ташкил этади. Маълумки, мана шу маданиятнинг қадимдан шаклланган ижобий анъаналари мавжуд. У ёки бу муаллифларнинг илмий салоҳияти натижасида яратилган айрим асарлар маълум давр ўтиши билан бошқа минтака ва бошқа давр олимларини ўзига жалб этган. Кейинги давр олимлари ўша асарнинг умумий ўзига ҳослигини сақлаб қолган ҳолда уни ижобий ўзлаштирган.

Ушбу анъана натижасида бир туркум асарлар юзага келган. Буни юр-тимиздан етишиб чиққан кўплаб буюк алломалар, жумладан, Махмуд Замахшарий ижодида муҳим ўрин тутган “Муқаддамату-л-адаб” (“Адаб илмига кириш”), “Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” (“Ўғит ва насиҳатларнинг олтин шодалари”) каби асарлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Махмуд Замахшарий илмий меросининг том маънодаги илмий тадқиқи мустақиллик йилларидагина амалга оша бошлади. Ислому маданиятига улкан ҳисса қўшган, хусусан, минтака илмий-маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган олимнинг етмишдан ортиқ асарлар яратганлиги илмий тадқиқотлар натижасида аниқланди. Бу улкан илмий меросни ўрганиш борасида юртимизда маълум илмий салоҳиятга эга бўлган замахшарийшунослик мактаби ҳам шаклланди. Замахшарий асарлари юзасидан олиб борилаётган тадқиқотлар кейинги давр олимларининг ижодий ҳамда маънавий ҳаётига унумли таъсир этганлиги намойён бўлмоқда. Устоз ва шогирдлик анъанасига мувофиқ олимнинг “Қашшоф”, “Муфассал фи санъати-л-иъроб”, “Унмузаж” каби нодир асарларига турли даврларда етук олимлар томонидан муқаммал шарҳ ва хошиялар битилган, улар асосида янги асарлар яратилган.

Махмуд Замахшарийнинг мана шундай асарлари сирасига “Атвоку-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” асарини киритиш мумкин. Маълумки, Замахшарий 1130 йиллар атрофида Маккага сафар қилади, жисмоний қамчилигига қарамай, Қабани юз маротаба тавоф қилади ва ҳар бир тавофдан сўнг бир мақола ёзади. Шу тариқа юз мақоладан иборат панд-насиҳатга оид мазкур асар юзага келади. Араб насрининг қадимий илмий услуби ҳисобланмиш сажъда ёзилган ушбу асар тилининг ниҳоятда гўзаллиги, услубининг қисқа ва лўндалиги, таъбирининг аниқлиги билан ажралиб турган. Асар айрим манбаларда “Насоиху-с-сигар” (“Кичикларга насиҳатлар”) деб ҳам кўрсатилган.

Муаллиф араб адабий тилининг тенгсиз билимдони сифатида асарда бадиий тасвир воситалари ҳамда санъатларидан жуда кенг фойдаланган. Панднома, насихатнома сифатида юзага келган ушбу асарда ўз даврининг ижобий жихатлари улугланиб, ижтимоий ҳаётдаги салбий иллатлар кораланади, уларнинг олдини олиш йўллари кўрсатилади, маслахатлар берилади. Асар ўз даврида канчалар ахамият касб этган бўлса, ҳозирда ҳам ахамияти камайган эмас. У айниқса ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясида муҳим ахамиятга эга.

“Атвоку-з-захаб”нинг илмий ахамияти боис, кейинги давр олимлари асардан кенг истифода этганлар ва унинг замирида кўплаб асарлар яратганлар. Турли ҳудудларда яшаб, ислом маданияти ривожига хисса қўшган олимлар, жумладан, Шарафиддин Исфохоний, Мухаммад Амин ибн Иброҳим Ханафий Кодирий, Аҳмад Шавкий, Мирза Юсуфхон ибн Эътисом Маликлар “Атвоку-з-захаб”дан таъсирланиб алоҳида нодир асарлар ёзиб қолдирдилар.

XIII асрда яшаб ижод этган олим Шарафиддин Исфохонийнинг “Атбоку-з-захаб” ала гирари “Атвоку-з-захаб” (“Атвоку-з-захаб”га ўхшаш олтин ликобчалар) асари айнан юкоридаги асар таъсирида ёзилган. Олим “Атвоку-з-захаб” мақолалари мавзулари доирасида ўз даври ижтимоий ҳаётдан келиб чиқиб асар мақолаларини шакллантирган. Эътиборли жихати шундаки, “Атбоку-з-захаб”нинг ҳар бир мақоласи Қуръони каримнинг шу мавзуга оид оятлари билан яқунланган. Асар айни Маҳмуд Замахшарий услубида юксак савияда ёзилган. Лекинолим Замахшарий каби қиска баён услубини танламаган. Мақолалар “Атвоку-з-захаб”га караганда кенгрок ҳамда матни узунрок берилган. Бу эса ўз навбатида асар матнининг “Атвоку-з-захаб”га караганда каттарок бўлишига олиб келган.

Иккала асарнинг алоҳида мустақил манба бўлиши билан бирга уларнинг бир-бирини мазмунан тўлдиришини куйидаги қиёсий таҳлилда ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, муаллиф “Атвоку-з-захаб”да: “Эй инсон фарзанди, аслинг лой ва сополдан бўлишига қарамай, гох ота-боболаринг, гохида бойлигу иқболинг билан фахрланиб такаббурланасан-а?! Аждодларингга қувониб, ўзгаларни мэнсимай юришинг сенга лойик сифатлардан эмас. Дўстим, ўзинг фикр қил. Охирги уловинг ёғоч от ва вужудинг тупрокка айланадиган бўлганидан кейин ховурингдан тушгин ва қибру хаводан узокрок юргин-да!” деб ёзади[1].

Айнан шу мазмундаги мақола “Атбоку-з-захаб”да куйидагича берилган:

“Эй сополдан ясалган, хомиладорлик ва тугилишлик хусусияти билан яралган инсон боласи! Сенга гўзал хулқлар ато этилган. Гўзал хислатлар Рахмоннинг мархамати эканини у каердан билсин. У инсон касб қилган нарса эмас. Хар бир харакат Аллохнинг инъомидир. Ва хар бир нафс хам Аллохнинг инъоми. Агар Аллох хохласа, инсоннинг нафсини хидоят югани билан жиловлайди. Агар хохласа, ўз холига ташлаб кўяди, унда ким ўз нафсини саклай билади. “Айтинг: Агар (Аллох) сизларга бирор зарар (етказиш)ни истаса ёки У сизларга бирор манфаат (етказиш)ни истаса, бас, ким сизлар учун Аллох (томони)дан бўлган бирор нарсани (даф қилиш)га эга бўла олуру?!”[2] Демак, Шарафиддин Исфохоний Махмуд Замахшарий фикрини маълум мазмунда давом эттиради ва макола мазмунини Куръони каримнинг “Фатх” сураси 11-ояти билан яқунлайди.

“Атвоку-з-захаб”га бўлган кизиқиш XIX асрда янги бир асарнинг яратилишига сабаб бўлди. Юкоридаги хар иккала асар билан яқиндан танишган Мухаммад Амин ибн Иброхим ибн Юнус ибн Ёсин Мавсилий Ханафий Кодирий 1807 йили уларга таклидий ёндашган холда “Ахлоку-з-захаб” – “Олтин хулқлар” асарини яратади (3). Ушбу асар усмонлилар сулоласининг вакили Султон Салим III нинг катта вазири Али Пошшага багишланган. Асар жами 75 маколдан иборат қилиб тузилган. Унинг ягона нусхаси Хиндистондаги Патна қўлёзмалар фондида 2683 сакланиш рақами остида рўйхатга олинган.

Қўлёзманинг бошланиш қисмида асарнинг фихристи берилган, унда барча маколаларнинг номи келтирилган. Юкоридаги икки асардан фарқли равишда “Ахлоку-з-захаб” нинг маколалари муайян ном билан аталган. Асар муқаддима билан бошланган. Унда асарнинг мохияти, ёзилиш тарихи, номланиши хақидаги батафсил маълумотлар берилган. Маколаларнинг мавзулари барча даврлар учун муҳим бўлган долзарб масалаларга багишланган. Жумладан, инсонларга раҳмдиллик қилиш ва қибрни йўқотиш, инсоннинг ожизлиги ва такаббуриликни йўқотиш, қалбни тарбиялаш ва ислох қилиш, солих ва фосик олимлар, хирсдан сакланиш, яқиндан танишган Мухаммад Амин ибн Иброхим ибн Юнус ибн Ёсин Мавсилий Ханафий Кодирий 1807 йили уларга таклидий ёндашган холда “Ахлоку-з-захаб” – “Олтин хулқлар” асарини яратади[3]. Ушбу асар усмонлилар сулоласининг вакили Султон Салим III нинг катта вазири Али Пошшага багишланган. Асар жами 75 маколдан иборат қилиб тузилган. Унинг ягона нусхаси Хиндистондаги Патна қўлёзмалар фондида 2683 сакланиш рақами остида рўйхатга олинган.

Қўлёзманинг бошланиш қисмида асарнинг фихристи берилган, унда барча маколаларнинг номи келтирилган. Юкоридаги икки асардан фарқли равишда “Ахлоку-з-захаб” нинг маколалари муайян ном билан аталган. Асар муқаддима билан бошланган. Унда асарнинг мохияти, ёзилиш тарихи, номланиши хақидаги батафсил маълумотлар берилган. Маколаларнинг мавзулари барча даврлар учун муҳим бўлган

долзарб масалаларга багишланган. Жумладан, инсонларга раҳмдиллик килиш ва кибрни йўқотиш, инсоннинг ожизлиги ва такаббурликни йўқотиш, калбни тарбиялаш ва ислох килиш, солих ва фосик олимлар, хирсдан сакланиш, саодатмандлик ва бахтсизлик аломатлари, тилнинг офати, сукутнинг афзаллиги, ортикча гапни эшитишнинг кораланиши, ризкдан ортикча бўлган нарсанинг талабида килинадиган саёхатнинг кораланиши каби мавзулардан иборат.

Маълумки, Мухаммад Аминнинг “Ахлоку-з-захаб” асари Махмуд Замахшарийнинг “Атвоку-з-захаб”и асосида шакллантирилган. Буни асарлар маколаларининг киёсий тахлилида ҳам кўриш мумкин. Жумладан, “Атвоку-з-захаб”нинг учинчи маколасида Замахшарий:

“Умринг елдек ўтмоқда. Сен эса неча асрлар яшамокчисан? Бу ўткинчи сояга ишониш ва калта фикрликдан хосил бўладиган гумрохликдир. Зеро, бу умр бир куннинг ёруглигичадирки, уни ганимат билмок ёки бир туннинг коронгулигичадирки, уни бедорликбилан ўтказмок керак. Бинобарин, сен отини камчилаб то сўлим манзилга етиб бормагунча харакатдан тўхтамайдиганларга эргашгин”, деб ёзади. Мухаммад Амин эса “Ахлоку-з-захаб”нинг “Кўркитиш, охиратга тайёрланиш, рихлат сабабли орзуни кискартириш ва рихлатга хозирлик кўриш” хакидаги маколасида:

“Эй магрур! Дунё алдов матосидан ўзга нарса эмас. Дунё сени йўлдан уриши ва алдаб кўйишидан ва унинг ўткинчи безаги, зарарларидан саклан.

Билгинки, дунё фонийдур. У бир гўзал суратдаги ёкимсиз кампир. Гохи сенга якинлашиб пастга ташлайди, гохи сенга интилиб етиб боради. Бир марта сени ўстиради, ривожлантиради ва бир марта сени йўк килади. Ўз макри билан ўлимни эсингдан чиқаради ва ўз хоинлиги билан йўқликни сенга эга килади.

Аник билгинки, дунё фожир, ташлаб кетгувчи маккора, ўз захрини сенга асал билан ичиради, сени бешикдан кабргача кўчиради, мункар (инкор килинган) феълларга сени таргиб килади, яхши амаллардан сени кайтаради.

У дўст сийратидаги душман, содик сувратидаги ёлгончи, раҳмдил она холидаги жирканчли, кадрдон хулкидаги мунофик, у тикан, у эски буюм бўлаги, у кўркам кўринишдаги жодугар, у эски шароб мазасидаги озука.

Дунёдан йўлбарсдан кочгандай коч! Жуда ҳам кўп солих амалларни ўзингга лозим деб бил. Гайрат енгини шимар. Максад ва матонат белбогини богла ва боглаганда ҳам камарни мустахкам богла.

Яхшилик ва доноликка шайлан ва охират учун тайёргарлик кўр. Охиратдан манзил эгаллаб, эзгулик ва пархезкорлик касб этгин. Орзу-умидни тўхтатиб, ажалга шошил ва охиратга хозирлан, ажал белгиланган вақтдан кечиктирилмаслигини ва у хохлаганда келишинитатбик кил ва ёдингдан чиқарма. Йил ва оининг ўтиши-ю, дунё хаёти ва ёлгонлар сени Аллохдан алдаб, адаштириб кўймасин”, деб таъкидлайди. Демак, Мавсий Махмуд Замахшарийнинг содда, ихчам кўринган фикрларинибатафсил очади ва уни омма учун тез англанадиган шаклга келтиради.

“Атвоку-з-захаб” силсиласидаги асарлар сирасида унга илмий тадқиқот сифатида

ёндашилган, илмий-адабий ахамиятга эга бўлган асар “Калоиду-л-адаб фи шархи “Атвоку-з-захаб” – “ Олтин шодалар” шархига багишланган адаб дурдоналари” асари ҳам мавжуд[4]. Асар муаллифи, ўз даврининг етук адабиётшуноси ва таржимони Мирза Юсуфхон ибн Эътисом Аштиёний юкоридаги икки асарни ўрганиб, уларни илмий таҳлил қилган. Хар бир маколанинг матнидан сўнг ундаги тушунилиши кийин бўлган сўзларнинг араб тилидаги изохи берилган. Асар Табризда 1319/1901 йили яқунланган.

Махмуд Замахшарийнинг “Атвоку-з-захаб” ҳамда Шарафиддин Исфохонийнинг “Атбоку-з-захаб” асарлари араб мусулмон дунёсида ҳам шухрат топган. Бунинг натижаси ўларок, мисрлик олим Ахмад Шавкий 1951 йили “Асвоку-з-захаб” – “Олтин бозорлар” асарини ёзади.

Асар мукаддима билан бошланган, унда муаллиф Замахшарийнинг “Атвоку-з-захаб”, Исфохонийнинг “Атбоку-з-захаб” асарларини ўрганганлиги ва уларнинг илмий ахамиятини эътиборга олган холда матнларини нашр эттирганлигини ёзади. Мана шу икки китобдан таъсирланган холда муаллиф уларнинг услубида янги асар ёзганлиги ва уни “Асвоку-з-захаб” деб номлаганини айтилади[5]. Бу китобда XX аср ўрталаридаги араб дунёси, хусусан, Миср хаётида муҳим саналган воқеа-ходисалар, тушунчалар, жумладан, ватан, номаълум асар, Сувайш канали, эсдалик, қуёш, ўлим, ўсмирлар, яхшилик, зулм, қалб, ёлгон гувоҳлик, сабр, эҳромлар, озодлик, уммат, конституция каби жамият ишлари ва ахлоқи, инсоннинг сифатлари, ишлари, унинг ўзи яшаган замон ва кишилари билан муносабати, ўзи яшаб ўтган кунларидан чиқарган ҳулосалари, хаётда тўплаган тажрибалари, араб тилидаги сўзларнинг маънолари ҳамда услубларига ҳос сўзлар таҳлил қилинади. Ушбу сўзларни ўзлаштирган инсоннинг зехни ўткирлашади, ақл-идроқи ошади, деб таъкидлайди муаллиф. Асарнинг асосий қисми “ал-ҳақиқа ал-ваҳида” яъни “ягона ҳақиқат” номи фасл билан бошланади. Бу қисм ўқувчига муружаат сифатида шакллантирилган. Жумладан, муаллиф ёзади:

“Эй инсон, осмонга назар сол. Сен фалакнинг гардишини кўряпсанми? Ундаги нурга назар солиб кўр! Ва мана бу осмонга ҳам нигоҳ ташла! Самода учиб юрган қушларга ҳам қара! Улардан ибрат ол!

Мана шуларнинг ҳаммаси Аллоҳ таолонинг борлигига далолат қилади. Сен ўзинг турган ерга ҳам бок. Булутларга ҳам қара, уларнинг сузиб юришини тафаккур қилиб кўр. Шамол ҳақида ҳам ўйлаяпсанми? Тоғларни қим бундай ҳолатга келтирган? Қим уни яратган? Чумолига ҳам бир қарагин. Уни қим яратган? Уни қим бундай мукамал қилган? Унга қим ризқу насиба беради? Асаларига ҳам қара! Уни қим гуллардан ризқлантиради? Ва асалини инсонга беришини қарагин. Буларнинг ҳаммасини қим яратган?

Авваламбор, менга шуни айтчи: “Қим табиатни яратди? Ундаги тартиб ва қонуниятларни қим тартибга солиб қўйди? Хаётни қим яратди? Қим барча ҳаракатларни яратди?!”

Шундан сўнг муаллиф ватан ҳақидаги шеърини келтиради. Ватанни севиш ва унинг

Йўлида жон фидо қилиш ҳар бир кишининг бурчидир, деб ватан васф қилинади. Ватан сен тугилган, хотирлар жам бўладиган, ота-боболар ва аждодларнинг ўтган муқаддас жой, деб таъкидлайди муаллиф. Асарда яхшилик, эзгулик, инсонийлик каби фазилатлар “Яхшилик” ва “Зулм” бўлимларида изоҳланади.

Ахмад Шавкий асарнинг “Яхшилик” деб номланган қисмида инсонларни эзгуликка қорлаш, улар ўртасида яхши муносабатлар ва яхши муомалалар бўлиши кераклиги, кишиларни хурсанд қилиш, уларнинг кўнглига шодликни жо этиш каби инсоний фазилатлар ҳақида фикр юритиб, қуйидаги жумлаларни келтиради:

“Яхшилик – кўриниши чиройли, соясида дам олса бўладиган, тепаларида қушлар товуши эшитилиб турадиган, шохлари йўлга эгилган бир дарахт. Унинг шохларида турфа қушлар жам бўлади, қушлар унга охиста кўниб дам оладилар ва яна ундан қийналмай аста-секин ўчиб кетишади, соясида одамлар роҳатланади, кетаётганларида Яратганга шукрона айтадилар...”. Бирок, яхшиликка доимо яхшилик билан жавоб берилмаслиги маҳлуқотларга хослиги, билимли, қомил инсонлар эзгуликка эзгулик билан жавоб бериши зарурлигини таъкидлайди ва: “Инсонлар эса, унинг меъасига эҳтиёт бўлишмайди, унга яхши қарашмайди, илдиэларини шафқатсизларча кўпорадилар, шохларини қаттиқ силқитадилар, қалтак билан меъаларини қоқадилар, тош отиб меъаларини туширадилар ва уларни йигиб олиб, дарахтнинг ўзини маломат қилишади. Меъаларини териб ейдилар, ҳам урадилар, ҳам лаънатлайдилар, дарахтни эса ҳақорат қиладилар”, дея зорланади.

Асарнинг “Зулм” деб номланган қисмида муаллиф инсонларнинг бир-бирларини ҳафа қилишлари, қалбларига шикаст етказишлари, дилозорлик энг ёмон инсоний қусурлардан, деб таърифлайди. Бировни ҳафа қилиш, қўчиштириш ё қўрқитиш орқали азият беришни қатта гуноҳ санайди ва уни ўз асарида қуйидагича баён этади: “Зулм – шиддатли, қазабда ҳаддан ошса ҳам умри қиска ўтмас қуролдир. У – гажаги билан қекқайган, ҳалокатли қаён ва қаҳрода тезда парча-парча бўлиб қетадиган ёки тошлар атрофида айланиб йўқ бўлиб қетадиган қучли шамол, то бирор тошга бориб қокилмагунча ёки бирор қуқурга бориб қуламагунча эғасига бўш қелмайдиган, минган қиши унинг ёмонлигидан ўзини йўқотадиган асов от ва яна у қутурган селдиқки, йўлидан қикқан тепалиқларнинг ювилишига сабаб бўлади. У бузилиб қетай деб турган девордиқки, унинг йиқилиб қетишидан қўплар қўрқадилар”.

Ахмад Шавкий зулмнинг қирқанч қиёғасини ўхшатишлар, ташбеҳлар орқали тасвиқлайди. Ҳалқ орасида қаённо “оти йўқ” деб атайдилар, қунки унинг қаҳарли ниши инсонга қанчалар зарар етқазса, унинг номи шунчалар ёқимсиз. Бу ўринда муаллиф

зулмни чаёнга ўхшатиб, унинг жуда ҳам ёмонлигини, шиддатли душманлигини, захри чукур из колдиришини ўта усталик билан айтиб ўтади. Асарда зулмкор кишилар икки дунё саодатига эриша олмаслиги хақидаги теран фалсафий карашлар аник ва ёркин сатрларида баён этилиб, инсон ёмонликдан узоклашгани сари хакикий инсонлигини англайди, деган ажойиб фикр илгари сурилади.

Демак, Махмуд Замахшарий ўзининг буюк илмий салохияти билан ислом маданияти, манбашунослиги ривожига салмокли хисса кўшди ва машхур “Атвоку-з-захаб” асарини яратди. Бу асар ўзининг мукамаллиги, омма орасидаги шухрати, жамият хаётидаги ахамияти боис кейинги давр олимларининг диққатини ўзига тортди ва улар томонидан айнан шу асарга ўхшаш ёки шу асар мавзулари доирасидаги асарларнинг яратилишига олиб келди. Бунинг натижаси ўларок, арабийзабон манбашунослигимиз тарихига ноёб дурдоналар сифатида кўшилган, лекин шу вақтга қадар махсус тадқиқ этилмаган Эронда Шарафиддин Исфохонийнинг “Атбоку-з-захаб”, Туркияда Мухаммад Амин ибн Иброхим ибн Юнус ибн Ёсин Мавсилиий Ханафий Кодирийнинг “Ахлоку-з-захаб”, Мисрда Ахмад Шавкийнинг “Асвоку-з-захаб” асарлари яратилди. Бу асарлар ислом манбашунослигининг ноёб дурдоналари саналади ва уларнинг ўрганилиши маданиятимиз тарихини муҳим маълумотлар билан бойитади.

[1]Махмуд Замахшарий. Атвоку-з-захаб. Кўлёзма.-ЎзРФАШИ □ 4877. -В. 68.

[2]Шарафиддин Исфохоний. Атбоку-з-захаб. Кўлёзма.-ЎзРФАШИ □ 4877. -В.5.

[3]Мухаммад Амин Кодирий. Ахлоку-з-захаб. Кўлёзма.-Хиндистон. Патна фонди. □ 2683.

[4]Мирза Юсуфхон Аштиёний. Калоиду-л-адаб фи шархАтвоку-з-захаб. -Миср, 1321/1903.

[5]Ахмад Шавкий. Асвоку-з-захаб. -Кохира, 1951.